

זיכרון במחלוקת מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה

עיונים בעקבות רצח רבין

עורך
לב גרינברג

 הוצאת מכון המפרי למחקר חברתי
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
b ספרית הר הצופים
למדעי הרוח והחברה

במחלוקת הוא רק תיאור מצבה של ישראל ב-4 בנובמבר 2000. כותבי המאמרים בקובץ זה מקווים לתרום תרומה כלשהי לשיח הציבורי המתבקש נוכח המשבר הפוקד אותנו והצורך בחיפוש אחר דרכים חדשות.

בין ירושלים לתל-אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל*

ורד ויניצקי-סרוסי

בעוד שתל-אביב הנציחה את זכרו של יצחק רבין ואת זכר ההתנקשות בחייו בליל 4 בנובמבר 1995, התעלמה ירושלים למעשה הן מרבין והן מן הרצח. דומה כי באמצעות ניכוסו של רבין זכתה תל-אביב במידת מה של לגיטימיות כעיר הבירה ה"אמיתית" של ישראל, ואילו ירושלים, בשתיקתה, ויתרה (לפחות חלקית) על תפקידה הסמלי ככזו. באמצעות פרקטיקות ההנצחה הנבדלות שלהם, שני המרכזים העירוניים העיקריים של ישראל מגדירים שתי זהויות לאומיות מנוגדות – ניגוד המשקף את הפיצול החברתי-פוליטי בחברה היהודית בישראל.¹

הנצחה היא חלק בלתי נפרד מהבניית זהות. הדרך שבה אומה, קבוצה, משפחה ואפילו מרכז עירוני מציינים זיכרון נושאת משמעות עמוקה ונרחבת הרבה מעבר לתחום יחסיהם עם העבר. אנדרטות ומצבות זיכרון מייצגות לא רק תפיסה מסוימת ביחס לעבר, אלא גם תנאים וצרכים נוכחיים. יתרה מזו, הן עצמן נהפכות ל"סוכנים תרבותיים" שאינם רק מייצגים את התרבות, אלא גם מעצבים אותה² באמצעות עירור רגשות, מתן ביטוי לדעות ולעמדות ומתן מקום לפרקטיקות חברתיות ולמשמעויות תרבותיות.³ הזיכרון הוא דין וחשבון ביחס לעבר, ולא שעתוק גרידא.⁴ על-ידי הבניית דפוס מסוים של הנצחה, הקולקטיב בונה סיפור (narrative) ביחס לעצמו ובכך גם מגדיר את עצמו.

ערי בירה מוצאות לעצמן דרכים שונות להנציח מנהיגים לשעבר ואירועים שהתרחשו; ודרכים אלה, בתורן, מסמלות זיכרון לאומי, זהות לאומית, וכן חלומות, רעיונות וסמלים לאומיים. יתר על כן, באמצעות ייצוגים אלו ערי בירה מחזקות

* ברצוני לחודות לתמר אלאור, איל בן-ארי, שרית הלמן, גיק קוגלמס וזאב רוזנחק על הערותיהם המועילות. ברצוני להודות גם לקרן סילברט ולמכון אשכול על מימון המחקר שנערך לצורך מאמר זה. ברצוני להודות ולהביע הערכה רבה לעוזרי המחקר שלי, נועה ויסמן, רונן סער ושרה הירש. תודות לגיא פרמינגר על התרגום הנאמן והיציירתי. גרסה מוקדמת של עבודה זו הופיעה ב-*City and Society* (1998).

ומעצימות את תפקידן כנושאות הזהות הלאומית. דבר זה נכון גם ביחס ל"עבר בעייתיות"⁵ כפי שהוא בא לידי ביטוי באנדרטות מיוחדות שהוקמו כדי לשמר את זיכרונם של מנהיגים שנרצחו (אברהם לינקולן בווישינגטון ואנואר סאדאת בקהיר), או כדי לרפא פצעים שמקורם באירועים טראומטיים (מצבת הזיכרון למלחמת וייטנאם בווישינגטון, האנדרטה כנגד המלחמה והפשזים בווינה).⁶ והנה, למרות בולמוס ההנצחה וטקסי הזיכרון בישראל מיד לאחר רצח ראש הממשלה בשנת 1995, תגובתה של הבירה איחרה לבוא, וכאשר באה, היא הייתה דו-ערכית, מינורית, אילמת כמעט. עשרות כיכרות ושכונות בכל רחבי הארץ נקראו כבר על שמו של המנהיג שנרצח, שמות רחובות, בתי ספר וגנים ציבוריים שונו בערים רבות בישראל, כמו גם בערים מרכזיות בעולם כולו (ניו יורק, פריז, בריסל, קלן), בלוויית טקסי אזכרה מתוכננים בקפידה ורבי משתתפים שזכו לסיקור תקשורתי נרחב. לנוכח פעילות ענפה זו, שתיקתה של הבירה ראויה לניתוח שכן שתיקה זו רועמת ומשמעותית.

עיקר ענייני במאמר זה הוא המבנה והמנגנונים הרשמיים שרשויות מקומיות פועלות באמצעותם, ובמיוחד אותם אנשים בעמדות מפתח המצויים, על-פי רוטנברג, "בעמדה המתאימה של ידע וכוח המאפשרת להם לפעול בשם העיר".⁷ התיאור והניתוח האתנוגרפיים שלי מבוססים לפיכך על מגוון תומרים הכולל צפייה משתפת בטקסי אזכרה, בטקסי זיכרון ובחנוכת האנדרטות; ניתוח מסמכים של עיריות ושל מאמרים עיתונאיים, ראיונות עומק ושיחות רבות (שנערכו בין אפריל 1997 ליוני 1998) עם אלמנתו של רבין, עם חברי כנסת ושרים, עם חברים במועצות ערים ועם בעלי תפקידים בעיריות.

מרחב עירוני וזהויות בקונפליקט

ישראלים מתבדחים כבר זמן רב על כך שהדבר הטוב ביותר בירושלים הוא הכביש המהיר לתל-אביב – נתיב המילוט מקדושתה ומרוחניותה של עיר הבירה אל סגנון החיים הקוסמופוליטי של "עיר השעשועים" (כהגדרתו של משרד התיירות, 1997)⁸ שלחוף הים התיכון. תל-אביב היא "ישראל המודרנית", כפי שהתבטא חבר בכיר במפלגת העבודה בריאיון עמי (12.1.1998), או בלשונו של חבר כנסת אחר – "בירת התרבות החילונית של ישראל".⁹ ב-*New York Times* נכתב כי "בעייתה של תל-אביב היא שהיא נידונה להיות לעד בצילה של ירושלים", אך עם זה העיתון מעודד תיירים אמריקנים לבקר בתל-אביב: "בארץ... שבה... כל סלע ספוג בסמליות, דת, היסטוריה ודם, תל-אביב ניצבת בגאווה וללא עוררין כמרכז ישראלי של כאוס עירוני נורמלי, עיר של חופים, בתי קפה, בוטיקים, פקקי תנועה, קיצים לוחטים והנאה אדירה".¹⁰

תל-אביב מגדירה את עצמה ביחס לירושלים. אכן, הדימוי שירושלים מעוררת יותר ויותר הוא של עיר דתית, פרטיקולריסטית ובעלת מכוונות אל העבר, בעוד שתל-אביב מקרינה חילוניות, אוניברסליות והדוניזם ממוקד הווה. בשנת 1997, בעוד ירושלים חוגגת את יום הולדתה ה-3000, כינה ראש עיריית תל-אביב את עירו "עיר ללא הפסקה" – עיר שיכולה לספק בידור וגירויים 24 שעות ביממה. בעמוד השער של תוכנייה של פסטיבל אמנות, שהופק במשותף על-ידי תל-אביב וירושלים, כתב ראש עיריית תל-אביב שעירו "משוחררת ומייצגת רוח חופש ליברלית, מבטאת ישראליות חדשה... ומולה ירושלים מחפשת דרך חדשה לעולם מודרני".¹¹

הצגתן של שתי הערים זו כניגודה של זו הלחלה אל מדעי החברה בישראל. האנתרופולוג חזן כותב כי "בירושלים קורסים הגבולות בין זמן מיתולוגי לבין זמן קיומי ארצי. תל-אביב היא מקום של זמן אחד -- ארצי, מקומי, קיומי, מידי – זמן של בני תמותה".¹² שני סוציולוגים שדנו במונח "מקום" בישראל לא יכלו להימנע מלהעיר כי "ירושלים נותרה כאי קטן ומזוין, המאופיין על-ידי מבקרים רבים כקנאי, אלים, גס ואפילו מטורף... [ואילו] תל-אביב היא עיר של בני אדם".¹³ בעבר הלא-רחוק ניהלה האקדמיה בישראל דיון בסוגיית היחסים בין מרכז לפריפריה.¹⁴ הדיון הנוכחי עוסק ביחסים בין שני מרכזים – תל-אביב וירושלים. מי שמתאר זאת טוב יותר מכל אחד אחר הוא בעל הטרור הישראלי דורון רוזנבלום, שכתב בשנת 1988 את הדברים האלה:

תל-אביב היא פינוק. תל-אביב היא פתק מההורים המשחרר אותך מהסטגנציה של הציונות, מהמחנק של התאוקרטיה, הקהילתיות החמושה, שהיא מה שאנו באמת בירושלים כל ההנחות בטלות. תל-אביב היא אנטי-מקום. אם ממצמצים לשבריר שנייה בתל-אביב, צצו שלוש חנויות ספרים חדשות ושני פאבים שבינתיים החליפו שלוש פעמים את השם, וחמש פעמים את בעליהם. בירושלים אפשר להתעורר בגלגול הבא, ולחזור תמיד לקבר הורדוס. האוויר החם והיבש. על כל פתיחה בתל-אביב, סוגרים משהו בירושלים.¹⁵

תשע שנים מאוחר יותר (לאחר רצח רבין ולאחר שהתפוצצו שלושה מטעני חבלה במרכז תל-אביב) הוסיף רוזנבלום בצער כי "ירושלים הורגת את תל-אביב".¹⁶ כשרוזנבלום משתמש במילה "ירושלים" הוא מתכוון לפונדמנטליזם, למיליטריזם, לפוליטיקה בלתי מתפשרת, לאתנוצנטריות ולגטו יהודי. כשהוא אומר "תל-אביב" הוא מתכוון לאוניברסליזם, לחילוניות, לפוליטיקה פרגמטית, למזרח תיכון חדש – או לפחות לאמונה שיכול להיות מזרח תיכון כזה ביום מן הימים. ב-19 באוקטובר 1997, במהלך

חופשת סוכות, השתתף ראש ממשלת ישראל דאז, בנימין נתניהו, בכינוס המוני שנכחו בו בעיקר יהודים דתיים שעלו לרגל לירושלים. באותו יום, במלון הילטון בתל-אביב, חנך מנהיג מפלגת העבודה לשעבר שמעון פרס את "מרכז פרס לשלום", אירוע שנכחו בו מנהיגים משלושים מדינות. העצרת בירושלים ביטאה הסתכלות פנימה, תקינות פוליטית בכל הנוגע לפוליטיקה הפנימית בישראל, חנוכת המרכז בתל-אביב ביטאה הפצת בשורה בדבר "מורח תיכון חיש", חיפוש אחר דרכים לעשות שלום בין ישראל לשכנותיה הערביות, שמירה על קשר עם העולם והסתכלות החוצה.

"תוכן מעצב מוניטין" זה (reputational content)¹⁷ מקביל לנתונים הסוציו-דמוגרפיים של שתי הערים ולדפוסי החצבעה בהן. בעוד שרק 26% מהילדים בגילים 6-12 בירושלים לומדים בבתי ספר יסודיים ממלכתיים, 74% מאותה קבוצת גיל בתל-אביב לומדים בבתי ספר כאלה. 72% מהילדים בירושלים ו-22% מהילדים בתל-אביב לומדים בבתי ספר יסודיים ממלכתיים-דתיים וחרדיים.¹⁸ תוצאות הבחירות לכנסת בשנת 1996 משקפות אותה מגמה. בנימין נתניהו זכה ב-70% מהקולות בירושלים (גבוה בהרבה מהנתון הארצי), ואילו שמעון פרס זכה רק ב-30% מהקולות בעיר זו (נמוך בהרבה מהנתון הארצי). לעומת זה, בתל-אביב זכה נתניהו רק ב-45% מהקולות, בעוד שפרס זכה ב-55% מהם.¹⁹ אילו היו שואלים את תושבי תל-אביב בלבד, היה פרס זוכה בראשות הממשלה, ולא נתניהו. אף-על-פי שראשי העיריות של שתי הערים באותה עת היו מן הליכוד, בשנים האחרונות לכהונתו נטה רוני מילוא, ראש עיריית תל-אביב לשעבר, להציג את עצמו יותר ויותר כפרגמטיסט בעל השקפות פוליטיות מתונות, ואילו אהוד אולמרט, ראש עיריית ירושלים, נתפס ומציג את עצמו כדוגל בקו ימני נוקשה.²⁰

הייצוג, ההצהרה, ההבניה והניסוח של זהויות לאומיות הם בגדר עשייה פוליטית.²¹ יצירה תרבותית זו כוללת פסטיבלים, חגיגות, אירועים לציון ימי שנה, טקסים, כתובות גרפיטי, צורות שונות של הנצחה וכיוצא באלה. אף-על-פי שפרקטיקות של הנצחה אינן אבני היסוד היחידות של הזהות הקולקטיבית, הן ללא ספק חלק בלתי נפרד ממנה ואחד מייצוגיה החשובים ביותר.²² אם הזיכרון, והפרקטיקה שלו בדמות הנצחה, הם "בבואה של הצרכים, הבעיות, הפחדים, המנטליות והשאיפות [של החברה]... [כמו גם] תוכנית תרבותית המנחה את יעדינו, הקובעת את מצב רוחנו והמאפשרת לנו לפעול",²³ אזי הם לבטח ממלאים את זהותנו הקולקטיבית בתוכן. יתרה מזו, "אם השדה הדיסקורסיבי אפשר את הדיבור על זהות לאומית... המרכיבים הסמליים הפכו אותו למוחשי".²⁴ ההנצחה של רבין, על מרכיביה הסמליים בדמות טקסי זיכרון ואנדרטות, הופכת את תוכן ואת גבולותיהן של שתי הזהויות הלאומיות למוחשיים ולממשיים.

זהויות לאומיות מוחשיות אלה, ופרקטיקות ההנצחה השונות הקשורות לכל אחת מהן, מעוגנות במקומות ספציפיים. חשיבותו של מקום ביחס להבניית זיכרון, ומכאן גם להבניית זהות, זוהי כעת בהכרה נרחבת.²⁵ מקום הוא היכן שמשמעויות מתגלות ומובנות.²⁶ לפבר החלטי אף יותר: "קבוצות, מעמדות... אינם יכולים לכוון את עצמם או לזהות זה את זה כיסובייקטי אלא אם הם מחוללים (או יוצרים) מקום".²⁷ אולם התהליך הוא דו-כיווני: קבוצות צריכות ליצור מקום ולהיקשר אליו כדי להבנות זהות; ואילו מקום, בתורו, אינו סוכן סביל, אלא סוכן פעיל בהבניית זהות כזו.

עיר שזוכרת, בירה ששוכחת

בריאיון לעיתון סטודנטים נשאל אהוד אולמרט, ראש עיריית ירושלים, ביחס להנצחת זכרו של יצחק רבין בעיר. זו הייתה תשובתו:

ממש פה [ליד בניין העירייה] הוצג פסל לזכרו שנתרם על ידי הפסל היהודי האמריקאי... זה פסל שמוערך בשלושה מיליון דולר, ועלה לנו הרבה מאד [כסף] להקים אותו. זהו אתר הנצחה לזכרו של רבין, במרכז ירושלים, ובהחלט אני רוצה למצוא עוד דרך נוספת להנצחתו, אני בומטו סיכמתי שנתאם את זה ביחד עם לאה רבין ואנחנו ודאי נעשה את זה. הצבנו את הפעמון היפני שנתרם לנו ועשינו שם גן שנקרא על שמו של יצחק רבין, ואנחנו נעשה עוד דברים.²⁸

בנקודה זו הזכיר דובר העירייה לאולמרט שלרבין הוענקה לאחר מותו אזרחות כבוד בירושלים. בעקבות זה הוסיף אולמרט ואמר כי "בהחלט ראוי להנציח את רבין בירושלים, והוא יונצח בירושלים".

יצחק רבין נקבר בהר הרצל בירושלים – הפנתאון של הציונות²⁹ – בטקס שמשך אליו שמונים מנהיגים ממדינות בכל רחבי העולם וסיקור תקשורתי בין-לאומי בזמן אמת. מאז פקדו את חלקת הקבר אישים רמי מעלה כמו גם הציבור הרחב. אך ירושלים לא "בחרה" להיות בית לרבין לאחר מותו; אלא אם מנהיג מבקש אחרת, הפרוטוקול הרשמי של המדינה מחייב שמנהיגים ישראלים – נשיאים, ראשי ממשלות ויושבי ראש של הכנסת (וכן נשותיהם או בעליהן) – ייקברו בחלקת גדולי האימה בהר הרצל.³⁰ העירייה אינה יוזמת החלטות כאלה ואין לה זכות להביע עמדה ביחס אליהן. בית הקברות בהר הרצל נמצא, במובן זה, מחוץ לשטת השיפוט העירוני. אם לצטט את לאה

רבין: "חלקת הקבר אינה בדיוק בירושלים, היא בחר הרצל. הר הרצל הוא מעין יחידה נפרדת" (ריאיון, 30.12.1998).

ביום השלושים למותו של רבין כיבדה העיר ירושלים את זכרו והעניקה לו אזרחות כבוד – התואר הרם ביותר שהעירייה מעניקה. גם פעולה זו מצביעה על גישתה של העירייה ביחס להנצחת זכרו של רבין. לפי הפרוטוקול, כל הנשיאים וראשי הממשלות בישראל מקבלים תואר זה, כמו גם קבוצה נבחרת של אישים רמי מעלה (דוגמת הסופר ש"י עגנון, שקיבל פרס נובל). העירייה החלה לפעול על-פי נוהל זה עוד לפני מותו של רבין ולא הספיקה להוציאו לפועל בעודו בחייו, ולפיכך קשה לראות במתן אזרחות הכבוד לרבין פעולה של הנצחה מִצְדָּה. מעבר לכך, אמנם בטקס ההענקה נכחו מאות מוזמנים, אך מרוב הציבור נשללה הזכות להשתתף בו משום שהוא נערך במקום סגור. חלקים מן הטקס הועברו בשידור מיוחד לזכרו של יצחק רבין בערוץ הראשון של הטלוויזיה. ואולם החודש לאחר הרצח היה גדוש טקסי וזיכרון שרובם שודרו במלואם בשידור חי (עצרת משרד הביטחון למשל), והטקס העירוני בירושלים נבלע בדיון שהיווה את מרכזה של התכנית הטלוויזיונית ולא זכה לתשומת לב רבה.

הפסל שאולמרט התייחס אליו בריאיון לעיתון הסטודנטים כאל אתר זיכרון לרבין, וכפה במובנים רבים על העירייה. האמן האמריקני הידוע רוי ליכטנשטיין, שהכיר את רבין אישית, תרם עם "ידידי מוזיאון ישראל" אחרים פסל שרבין חיבב מאוד. הקבוצה פנתה אל העירייה (שלא יכלה להתנגד ליוזמתם של אמן אמריקני מפורסם ושל תורמים מכובדים נוספים), וזו מצאה אתר לפסל והציבה אותו. הפסל, תחת הכותרת "ראש מודרני", ניצב באחד השבילים המובילים לבניין העירייה של ירושלים, כשהוא מוקף בפיסת דשא קטנטנה. הלוח הנושא את הכתובת "לזכרו של יצחק רבין", אינו אומר דבר על חייו, על המשרה שבה החזיק או על נסיבות מותו. יתרה מזו, הלוח קטן וממוקם מאחורי הפסל עצום הממדים ופיסת הדשא שמקיפה אותו. כדי לקוראו יש לדרוך על הדשא. זאת ועוד, אם הולך רגל כלשהו מבחין במקרה בקיומו של הפסל, לבטח אין הוא יכול לקשר את המקום לרבין, לא כל שכן לרצח.

סיפורו של הפעמון היפני חושפני באותה מידה. תרם אותו איש עסקים יפני שהתאהב בירושלים, לאחר שרבין הבטיח לו שאם יקים בירושלים פעמון כמחווה לשלום, הוא (רבין) ישתתף אישית בטקס החנוכה. הפעמון הגיע לישראל לאחר הרצח. ראש עיריית ירושלים ומשפחתו של רבין נכחו בטקס ההקדשה. הפסוק מן התנ"ך המופיע על הפעמון – "שאלו שלום ירושלים ישליו אוהביך" – חתום הן בידי איש העסקים היפני והן בידי רבין. בתחתית הפעמון מונחת מטבע גדולה ובה מוטבע הטקסט הזה: "הפעמון היפאני המוצב כאן מהווה סמל לשלום הנצח בעיר ירושלים. רעיון הפעמון זכה לברכתו של ראש

הממשלה מר יצחק רבין ז"ל". מן הראוי לציין כי שמו של רבין כתוב באותיות קטנות יותר מאותיות שמו של ראש העירייה (אולמרט) שכתה בתקופה שבה נחנך האתר ואשר "באמצעותו התאפשרה הקמת הפעמון".

ייתכן שיש הצדקה מסוימת לכך שירושלים נמנעה מליזום פעולות הנצחה רשמיות לרבין, שכן מדיניותה של העירייה אוסרת הנצחות כאלה עד שלוש שנים לאחר מותו של אדם. אלא שהסבר בירוקרטי זה אינו עומד במבחן המציאות שבה מדיניות זו כבר הופרה פעמים מספר בעבר, בייחוד במקרים של רמטכ"לים לשעבר שנהפכו לשרים בממשלה, כמו מרדכי גור וחיים בר-לב.

בחמש השנים שחלפו למן רצח רבין פנו אזרחים ירושלמים רבים אל העירייה בהצעות לפרויקטים ולאתרים המתאימים להנצחה. ההצעה הפופולרית ביותר הייתה לשנות את השם הלא-רשמי של אחת הכיכרות המרכזיות בעיר, כיכר ציון, ל"כיכר רבין". לא רק שהדבר היה יכול להיות קל מבחינה נוהלית, שכן אין למעשה כל שם רשמי שצריך להסירו או להחליפו, אלא שפעולה כזו הייתה יכולה להיות הצהרה סמלית רבת עוצמה. ב-5 באוקטובר 1995 (חודש לפני הרצח) הייתה כיכר זו הזירה שבה התרחשה ההפגנה המרה ביותר נגד מדיניותו של רבין. "שום דבר אחר לא יעשה לי איזה שמחה ונחת", אמרה לאה רבין, "שום דבר אחר. רק כיכר ציון, דווקא בגלל מה שהיה שם". אלמנתו של רבין כמעט צעקה כשהוסיפה: "בליל [החתונה על הסכמין] אוסלו אתה עמדת שם, מר נתניהו, על המרפסת, והסתת נגד יצחק רבין. פה צריך מקום להיקרא על שמו, אם גם רק לשם הנקמה". תגובתו של ראש העירייה אולמרט על המכתבים הרבים שהציעו סוגים שונים של הנצחה הייתה לקונית: "שוחחתי עם לאה רבין, ויחד החלטנו שבבוא היום נדון בהנצחה נוספת והולמת ליצחק רבין בירושלים". "אפילו לא מילה אחת נפלה בנינו בעניין הזה. הוא לא דיבר אתי מילה", הגיבה לאה רבין כשהעליתי את השאלה בדבר אמירתו של אולמרט (30.12.1998). לקראת יום השנה השני לרצח ראש הממשלה ביררתי בעיריית ירושלים באשר לתכניות ליום זה. יומן העירייה היה נקי מאירועים מתוכננים לאותו יום, ואחת מעובדות העירייה הוסיפה בשקט: "לא ציינו אותו בשנה שעברה. אחרי הכול, הוא נרצח בתל-אביב".

תל-אביב אכן נענתה לאתגר במידה רבה של התלהבות ולהט. במהלך הימים שלאחר הרצח נהרו אלפי אנשים לבכות ולשיר בכיכר מלכי ישראל, שבה נרצח רבין, כמו גם בחלקת הקבר בירושלים, וליד ביתו הפרטי של רבין ברמת אביב. בבוקר שלאחר הרצח הופיע בשידור הטלוויזיה שלט שהכין אחד האבלים, ועליו הכתובת "כיכר רבין". ארבעה ימים לאחר הרצח פנה העיתונאי סקר פלוצקר אל המדינה כולה בקריאה: "לכו לכיכר רבין".³¹ "היה ברור שאנחנו [בעיריית תל-אביב] חייבים לעשות משהו", אמר לי פקיד

הקהל התבקש לא להביע תמיכה או תרעומת ביחס למסרים ולשירים שיישמעו בכיכר ולהימנע ממחאות כפיים.

הטקס משך אליו, על-פי ההערכות, בין 250,000 ל-300,000 איש (5% כמעט מכלל האוכלוסייה בישראל).³³ שני נאומים נישאו: האחד בפי ראש עיריית תל-אביב רוני מילוא, שהכריז כי הכיכר תיקרא על שמו של רבין; האחר בפי לאה רבין, שפנתה אל בעלה המנוח ושיתפה אותו ברשמיה משבוע האבל. עיריית תל-אביב רצתה אולי לנהל אירוע ממלכתי, אך סיום הטקס בשני השירים שחתמו את ההפגנה הפוליטית של השבוע לפני כן הצביע אחרת. אחד השירים היה "שיר לשלום", שנכתב בתחילת שנות השבעים לאחת מהלהקות הצבאיות. חבר הכנסת רחבעם זאבי, מי שהיה אז אלוף בצה"ל, אסר בזמנו את השמעת השיר בבסיסים שהיו תחת פיקודו. אף-על-פי שהשיר נותר שנוי במחלוקת, הוא נהפך לפופולרי מאוד, ובשנות השבעים המאוחרות הוא התקשר לתנועת "שלום עכשיו". שיר זה, לצד ההימנון הלאומי, חתם כל הפגנה שערכה התנועה, באופן שהדגיש את מצעה בדבר נאמנות למדינה במשולב עם קריאה לשלום (בהפגנה שנערכה ב-4 בנובמבר 1995 הצטרפו לשירת השיר גם יצחק רבין, שמעון פרס ופוליטיקאים נוספים). השיר האחר, "לבכות לך", הוא שיר קינה על מותו של איש צעיר ואשר מושמע תכופות בלוויית צבאיות. מי שביצע את השיר היה אביב גפן, שבמידה רבה מזוהה עם אידאולוגיה פציפיסטית. ביצוע אותם שני שירים, בפי אותם זמרים (כשאביב גפן לבוש אפודת מגן שאותה לא לבש רבין שבוע לפני כן) ובדיוק באותו סדר כמו בעצרת של השבוע הקודם, הפך את טקס הזיכרון לשחזור של אותה הפגנה פוליטית שהביעה תמיכה בממשלתו של רבין ובתהליך השלום.

במהלך השנה לאחר הרצח זנה ועדה מיוחדת באפשרויות להקמת אנדרטה מתאימה. הוועדה כללה את ראש עיריית תל-אביב, את מנכ"ל העירייה וכן חלק מבני משפחתו של רבין. ביום השנה הראשון למותו חשפה העירייה אנדרטה שהוקמה בזירת הרצח (שהחליפה את האנדרטה שהקימו אבליים באופן ספונטני זמן קצר לאחר הרצח). האנדרטה מזכירה במידת מה את מצבת הזיכרון למלחמת וייטנאם של מיה לין כווינגטון;³⁴ מדובר במבנה הממוקם במפלס הרחוב, והמורכב מארבע שורות שבכל אחת מהן ארבע אבני מדרכה עשויות מבלת, שבורות ולא אחידות, המוקפות בחגורת ברזל רחבה. האבנים העקורות מייצגות את רעידת האדמה הרגשית והפוליטית שפקדה את החברה הישראלית כאשר נרצח ראש ממשלה נבחר, והחגורה מסמלת את הניסיון לאחות את השברים. אחת האבנים גדולה וגבוהה יותר מן היתר, ונושאת את ההקדשה, הכתובה בעברית, כאילו נועדה לישראלים בלבד: "כאן, במקום הזה, נרצח במוצאי

עירייה, "משום שהוא נרצח כאן. אף-על-פי שהוא נרצח בהפגנה שלא היה לה כל קשר לעירייה, היינו חייבים לעשות משהו". ראש העירייה היה שותף לתחושות אלה. בתוך ימים ספורים הוא כינס את מועצת העיר כדי לאשר את שינוי שמה של כיכר מלכי ישראל ל"כיכר רבין" בטקס שיערך מיד בתום השבעה. על צוות מיוחד, שהיה אחראי להפקת אירועים מרכזיים בעיר, הוטל לארגן טקס אזכרה ענקי מיד לאחר טקס ההקדשה. העצרת ו"שינוי השם הרשמי... סימנו למעשה את סופו של הזיכרון הספונטני ואת תחילתו של הזיכרון הממוסד".³²

ראש העירייה ניצח על טקס הזיכרון. כך תיאר פקיד עירייה את תהליך הארגון: "קיימנו פגישה כדי להחליט איזה אופי יישא הטקס. הדבר החשוב ביותר היה לקיים אירוע שיהיה א-פוליטי, אירוע ממלכתי עם נאומים מעטים ככל האפשר". ואכן, נאסרה הכנסת כרזות או שלטים פוליטיים לכיכר, ולא הותר לאיש מן הפוליטיקאים לנאום, למעט לראש העירייה וללאה רבין. הטלוויזיה הישראלית שידרה את הטקס בשידור חי (אילו היה הטקס מוגדר כאירוע פוליטי, שידור חי כזה לא היה בא כלל בחשבון). טקס הזיכרון נתפס כאירוע ציבורי שנועד להתעלות אל מעל לפוליטיקה מפלגתית ולהעביר תחושה של קונסנזוס וסולידריות. אחד מפקידי העירייה שהיה אחראי להפקת הטקס המשיך וסיפר: "לא יכולתי לשלוט כמובן במה שיאמרו ראש העירייה ולאה רבין, אבל אני קבעתי את אופי העצרת". הוא נזכר: "רצינו אמנים שישירו עם הקהלי". במהלך כל שבוע האבל יצא הפקיד אל מחוץ לבניין העירייה, אל אתר הרצח, והקשיב לשירים ששרו בעיקר בני נוער – "שירים שעלו מן הכיכר", כפי שהגדירם. הוא שרבט את שמות השירים ואז חיפש זמרים שיבצעו אותם. רשימת המשתתפים האפשריים נראתה אין-סופית: "היה ברור שנוכל להשיג את מי שרק נרצה, כי כולם בכו. כי מדינה שלמה בכתה שבוע שלם. היינו צריכים להדוף את האמנים. כל האמנים רצו להשתתף". שתי אמות מידה נוספות הכתיבו את בחירת השירים: השירים היו חייבים להיות הולמים ("את יודעת, שירים יפים"), ורשימת השירים הייתה חייבת – לדעת המארגנים – להכיל את שני השירים שחתמו את עצרת השלום שהתקיימה שבוע לפני כן.

כתבתי יחד עם אהוד מנור [מנחה הטקס] את הטקסט ושלטתי שלא יהיה גלויץ' פוליטי. יש לו [למנור] את הדבר המיוחד הזה שמדבר לכולם, משהו שכולם מזדהים אתו. לכן בחרנו אותו. בדקתי כל מלה בכל שיר. רציתי אירוע שידבר לכולם. כל האמנים הונחו בעניין זה לפני ההופעה. [אמרתי להם:] "היחידים שידברו הם רוני [מילוא] ולאה [רבין]. זה לא אירוע פוליטי" (ריאיון, 17.9.1997).

שבת, י"א חשוון תשנ"ו – 4 בנובמבר 1995, ראש ממשלת ישראל ושר הבטחון יצחק רבין. השלום – צוואתו!"

אלמנתו של רבין רצתה ניסוח שונה – "השלום יקם דמו", על משקל האמירה "השם יקם דמו". החלפת המילה "השם" במילה "השלום" מבליטה את המכוונות החילונית של רבין כמו גם את דרכו הפוליטית. במידה מסוימת מהווה החלפה זו את החלפת היהדות בישראליות, את ירושלים בתל-אביב. "נקמה היא מילה חזקה, חזקה מדוי", אמרה לאה רבין כשניסתה להסביר מדוע לא התקבלה הצעתה (ריאיון, 30.12.1998). ואכן, הצעה זו הייתה מיליטנטית מדי מבחינת העירייה, ועל כן נוסחה הפשרה "השלום – צוואתו!". צירוף מילים זה מרמז על מה ששוורץ מכנה "מודל לחברה – תכנית שמגדירה את ניסיונה, מבטאת את ערכיה ואת יעדיה, ומספקת הכוונה קוגניטיבית, רגשית ומוסרית למימושם".³⁵ כך, צירוף המילים מרמז על מה שהחברה הישראלית צריכה לעשות: לכו בעקבותיו הפוליטיים של רבין.

האנדרטה ניצבת באתר הרצח, מתחת לכניסה לעירייה ובסמוך לכיכר. הקירות המקיפים אותה היו מכוסים עד לפני כשנה בגרפיטי, שרובו נוצר בימים הראשונים לאחר הרצח. הגרפיטי הכיל שורות מהשיר "לבכות לך", סיסמות פוליטיות המביעות תמיכה בתהליך השלום, וביטויים כגון "סלח לנו", "אנחנו מבקשים סליחה", "היית אבא שלנו", "נזכור אותך", "רבין – האיש שנתן את ליבו למדינה", וכן הכתובת "למה?" המופיעה שוב ושוב. כשנה לאחר הרצח החלה העירייה לכסות את הגרפיטי בצבע, אך זעקת המחאה של הציבור הצילה את רוב רובו, והחלק שנצבע כוסה עד מהרה בגרפיטי חדש. אחרי הבחירות לכנסת בשנת 1996 לא הופנו עוד הסיסמות רק אל רבין, אלא גם נגד ממשלת הימין. מידע רב ביותר מרוכז במרחב יחיד זה (גם לאחר השיפוץ שנערך במקום לקראת יום השנה הרביעי ושהגביל את המקום לכתובת הגרפיטי לקיר אחד בלבד, ראו מאמרו של פייגה בספר זה), המכוסה לפרקים בתמונות של רבין, בפרחים, בנרות זיכרון ובגזירי עיתונים המאזכרים אותו. כל יום שישי, בשעה 14:00 בצהריים סביב האנדרטה, "משמרות השלום והדמוקרטיה – הארבעה בנובמבר 1995" מארגנים מעין מפגש מחאה וזיכרון במקום.³⁶ עיריית תל-אביב אף העניקה להם מקום אחסון שבו מונחים במהלך ימי השבוע כל פריטי ההנצחה ואביזרים נוספים (כגון כיסאות) המוצאים מדי יום שישי אל הרחוב. במפגשים משתתפים גם בני משפחה של רבין, ידידים ואנשים נוספים "המסרבים לשכוח". אפשר לשמוע שם שירים שרבין אהב, המסמלים את התקופה "שלו" (תקופת המלחמה ב-1948), או שירים אחרים שנקשרו לרצח ואשר, כפי שציין אחד מעובדי העירייה, "עלו מן הכיכר". לכל מי שעובר בקרבת

מקום ברור מי היה רבין, כיצד מת ומה הייתה דרכו הפוליטית, לפחות בשנות חייו האחרונות.

לציון יום השנה הראשון למותו של רבין ארגנה עיריית תל-אביב עצרת זיכרון נוספת, דומה לזו שנערכה שנה קודם. לכן. "ראש העירייה החליט לעשות את זה, והמשפחה רצתה את זה", נזכר עובד העירייה שהיה אחראי לשתי עצרות הזיכרון. העירייה הקימה ועדה שהורכבה מעובדי עירייה ומידידים של משפחת רבין, "והכול נשלט על-ידי מנכ"ל העירייה, עם מעורבות מלאה של ראש עיריית תל-אביב". בעוד שמטרת הטקס בשנה שקדמה הייתה "קתרזיס אחרי שבוע שבו כולם בכו, השנה זה היה שונה", אמר המארגן, שהוסיף ופיתח את הרציונל לאירוע:

רציתי לסחוב בכוח אנשים שנה אחורה, בחזרה אל שבוע האבל. משהו ערא קרה כאן, ואנחנו חייבים לזכור אותו. אסור שזה ייעלם. היה לי חשוב מאוד לחיות אותו שוב, לגרום לאנשים לחוש מה שחשו בשנה שעברה. רציתי למשוך אנשים בחזרה כדי שלא ישכחו – אנשים שוכחים מהר מדי, הפצע הזה מגליד מוקדם מדי – תראי את תוצאות הבחירות! לא רציתי שהוא יגליד ויבריא. אנחנו צריכים להניח לו לדמם לנצח, כמו קנדי בארצות הברית. ואם יהיו לי האמצעים לעשות זאת, אני אשמור אותו מנח. זה ברמה לאומית, ברמה אישית וברמה ציבורית. אין לזה שום קשר להשקפה פוליטית מסוימת (ריאיון, 17.9.1997).

כמארגן וכמפיק האירוע, היו לעובד העירייה האמצעים והכוח לעשות זאת. למרות זאת, היה קשה יותר לארגן את האירוע שנה אחרי הרצח.

לא היינו בטוחים בעצמנו באותה מידה כמו בשנה קודם לכן. לא היה ברור שיגיע קהל רב זה היה אחרי הבחירות [שבתן עלה הימין לשלטון]. היינו צריכים לשחזר מה שקרה בכיכר שנה קודם לכן, אבל חלפה שנה וזו לא הייתה אותה אווירה אף-על-פי שהאמנים התנדבו, היו להם את הסמכות שלהם זה היה שונה; הקונסנוס כבר לא היה ברור (ריאיון, 17.9.1997).

בסופו של דבר האמנים אכן הופיעו, ואף-על-פי שמספר הנוכחים בטקס היה קטן בהשוואה לשנה הקודמת (הוא נאמד ב-150,000 עד 200,000 איש), היה זה בכל זאת כינוס ענקי בהתחשב בגודל אוכלוסייתה של ישראל. כדי לשחזר את האירוע משנת 1995, רבים מן האמנים שהופיעו אז הופיעו גם באירוע בשנת 1996. אותם אנשים נשאו נאומים, ואהוד מנור שוב הנחה את הטקס. גם הפעם שידר הערוץ הראשון בשידור חי

את האירוע כולו, נאסר להכניס כרזות ושלטים פוליטיים, לא הותר לפוליטיקאים לנאום, ולא הותר לתנועות פוליטיות (דוגמת 'דור שלום') לקיים עצרות לפני הטקס. אף-על-פי שמספר לא מבוטל של אמנים בישראל מקושרים לשמאל או מזוהים עמו, המארגנים הזמינו אמנים ספורים בעלי השקפות פוליטיות שונות. למרות זאת כושתה הכיכר כולה בכרזות ושלטים של 'דור שלום', וזמן קצר לפני האירוע עלו המארגנים לבמה כדי לבקש שכל השלטים יועברו אל פאתי הכיכר. המארגן העריך את האירוע כהצלחה: "הוא נתפס על-ידי הציבור כלא-פוליטי, כעניין של קונסנוזוס". אך הכרזות הפוליטיות היו שם, גם אם בצדי הכיכר ולא מול הבמה, כפי שמקובל. אנשים הביאו שלטים שהכינו בביתם, וקבוצות פוליטיות שונות חילקו סטיקרים וכפתורים שנענדו בגלוי. לא כמו בשנה הקודמת, הפעם הריע הקהל פעמים אחדות, במיוחד למשמע השורה "רק תצאו מהשטחים" הלקוחה מהשיר הפופולרי "יהיה טוב".

הטקס החל בחשכה, כשכל האורות בכיכר כבויים. הקול היחיד שנשמע היה הקלטה של אחד מנאומיו של רבין. רבין נשא נאומים רבים בחייו. כמה מהם אף נותרו בזיכרון כנאומים משמעותיים במיוחד (כמו הנאום שנשא בהר הצופים, עם קבלת התואר דוקטור לשם כבוד מהאוניברסיטה העברית מיד לאחר המלחמה ב-1967). ואולם, עיריית תל-אביב לא בחרה סתם באחד הנאומים שנשא רבין לפני הציבור, אלא בנאום פוליטי בעליל שנשא באותה עזרת הרת גורל שנה קודם לכן. צמרמורת אחזה בקהל; העבר שאותו חיו מחדש לא היה טקס האזכרה שארגנה עיריית תל-אביב בתום השבעה, אלא אותה הפגנה ממש שבה נרצח רבין.

שבירת שתיקה: ירושלים מגיבה

למן רצח רבין זכה ראש עיריית ירושלים במטר שאלות בלתי פוסק בדבר תכניות להנצחת האיש ומותו. אזרחים רבים כתבו לו בנושא זה. חברי מרצ בתוך מועצת העיר שלו-עצמו הניחו על השולחן חמש שאילתות בנושא. באירוע ציבורי בפברואר 1998, שבו נכחתי גם אני, הגיב אולמרט בכעס רב על שאלה מחקהל:

אני לא נמצא בתחרות של לקרוא כל בניין וכל קרן רחוב על שמו של יצחק רבין. אני לא חושב שזה מכבד את יצחק. ויש לי מה להעיר גם על חוסר המידה וחוסר התרבות שבתחרות המלאכותית והמזויפת שבאה לידי ביטוי גם בעניין הזה אצלנו. ואני רואה לנכון לומר את הדברים האלה כי אני לא חושב שיש לי על מה להתנצל (12.2.1998).

ב-4 בנובמבר 1997 ניסו חבר כנסת ממפלגת העבודה וכמה פעילים נוספים מהשמאל לשנות את שמה של "כיכר ציון" ל"כיכר רבין". המשטרה עצרה את הקבוצה לפני שהספיקו לפרוק סלע ענקי שעליו נחרטו המילים "כיכר רבין" ולצדן תאריך לידתו ותאריך הירצחו. זמן לא רב אחר כך, כאשר סייר ראש העירייה באתר בית המשפט העליון בירושלים, ליד האתר שיועד לבניית קריית ממשלה חדשה, הוא נשאל על-ידי נשיא בית המשפט העליון המכהן ונשיא בית המשפט העליון לשעבר: "ומה בדבר הנצחתו של רבין?" כתשובה לשופטים הצביע אולמרט אל עבר אחד הרחובות הראשיים באזור (כביש המע"ר) והכריז כי הרחוב הראשי המוביל לקריית הממשלה החדשה ייקרא "שדרת רבין". לאה רבין נקראה לעיריית ירושלים ואישרה את הרעיון. התאריך 24 במאי 1998, יום ירושלים, נקבע כיום חנוכתה של השדרה.

קריאת השדרה על שמו של רבין ביום ירושלים הייתה, בחלקה, מאמץ לשוות ממד נוסף לחג שנהפך בהדרגה להיות מקושר לחוגים הדתיים-לאומיים בלבד. נוסף על כך, שבועיים לאחר יום ירושלים בשנת 1998 תכננה עיריית ירושלים לקיים טקס מפואר לפתיחת הכביש הגדול והחדש ביותר של העיר שנקרא על שמו של מנחם בגין. על השלט בשדרת רבין כתוב: "ראש הממשלה ושר הביטחון, רמטכ"ל מלחמת ששת הימים". רבין שמונצח כאן הוא אדם שהביוגרפיה שלו מסתיימת – לפחות מבחינתה של עיר הבירה – בשנת 1967, כאשר היה אחראי לאיחודה מחדש של העיר. על הגשר שניצב מעל הרחוב יש לוח שמכיל ביוגרפיה מורחבת של רבין הכוללת אזכור של הרצח, אך איש אינו יכול לראות זאת תוך כדי נסיעה מהירה. בלילה אין הוא נראה כלל. רבין מונצח כיום בירושלים באתר של קריית הממשלה העתידית, אולם לפי שעה מדובר באזור ריק. איש לא גר שם, ואיש גם לא יגור שם לעולם. אחד מחברי מועצת העיר של ירושלים העיר במרירות: "א[ולמרט] לא שם את רבין במיקום מרכזי. זו לא כיכר מלכי ישראל של ירושלים. ההנצחה היא כמו זו של גולדה מאיר, לוי אשכול ומנחם בגין, ולא טיפה יותר מזה" (ריאיון, 10.7.1998).

טקס קריאת השדרה על שמו של רבין נדחק ממש לסופו של יום ירושלים, ב-19:45 בערב, בין הצעדה, הטקס המרכזי בגבעת התחמושת, אירועים רבים נוספים ו-15 דקות לפני העצרת של צה"ל. בערב צונן מהרגיל לעונה, לאחר שכבר ירדה החשכה, החל הטקס בנוכחות שמונים איש. ראש העירייה היה שם, כמו גם אלמנתו של רבין ובנו. נכחו גם הרמטכ"ל דאז, וכן יושב ראש מפלגת העבודה וחבר כנסת נוסף ממפלגת העבודה. איש מבין שרי הממשלה לא נכח, ואיש לא ציפה כמובן שראש הממשלה יבוא. אפשר להסביר את הנוכחות הזעומה בעצם הבחירה ביום ירושלים כמועד לקיום הטקס. פקקי התנועה בחג מרתיעים רבים מלבוא בכלל אל הבירה. "תל-אביב", קבע חבר במועצת העיר

ירושלים, "בוה ליום ירושלים; הוא לחלוטין לא רלוונטי עבורה", מכיוון שאין הוא מהווה עוד עוגן לזהות. אך הסיבות לכך ש-200 הכיסאות שהוכנו לאורחים נותרו ריקים, הכיבוד מיותר, ולכך שאף לא רשת טלוויזיה אחת שלחה עיתונאי לאירוע, חשובות פחות מן העובדה שמבחינה סמלית וציבורית היה הטקס אירוע שלא באמת התרחש, בעיר שתושביה אינם יודעים היכן הפסל או הפעמון נמצאים, ושבה השדרה החדשה היא סתם עוד כביש. הבירה שכחה את רבין ואת הרצח, וכשהוכרחה לזכור, היא עשתה זאת באי-רצון, באופן דו-ערכי ובאמצעות טקס צנוע.

ערים, הנצחה וזהויות

כאשר שאלתי פקיד בעיריית תל-אביב מדוע צריך בכלל להנציח את רבין בתל-אביב, הוא הגיב במידה רבה כפי שהגיבו במסדרונות עיריית בירושלים: "זה היה חייב להיות כאן משום שזה קרה כאן. עצם טבעו של האבל הוכתב כאן. אנשים עלו לרגל לאתר הזה, הם חשו שהם חייבים לבוא לכיכר, והם עדיין באים לכאן, כל יום". מאוחר יותר הוסיף ואמר: "תושבי תל-אביב היו חייבים להתייחס לזה [להנצחת הרצח] על-ידי ניתוק מהסמלים של ירושלים, מכל מה שהיא מסמלת" (ריאיון, 17.9.1997). מדיווחיהם של עובדי העירייה עולה כי עיריית תל-אביב נענתה לדרישתו הנחרצת של הציבור שרבין יונצח: השלט "כיכר רבין" שנכתב בכתב יד למחרת הרצח, האנדרטה המאולתרת שהקימו אבלים באתר הרצח, קריאות המחאה נגד צביעת הגרפיטי בידי העירייה, והזרם הבלתי פוסק של הצעות בדבר פעולות הנצחה שנשלחו אל ועדת ההנצחה. גם עיריית ירושלים קיבלה מכתבים רבים מתושבי העיר שהעלו הצעות בדבר דרכים להנצחת ראש הממשלה,³⁷ אולם תגובתה הייתה שונה מאוד מזו של מקבילתה התל-אביבית, שהקימה אנדרטה רשמית, שינתה את שמה של הכיכר המרכזית בעיר וארגנה טקסי זיכרון רבי משתתפים. כמו ירושלים, גם תל-אביב יכלה להימנע מליזום בעצמה פעולה כלשהי, אך היא לא עשתה זאת.

באמצעות הנצחתה של דמות לאומית הרחיבה תל-אביב את תחום השגתה הסמלי אל מעבר לגבולותיה הגאוגרפיים. אפשר לומר כי תל-אביב מתחרה בזהות הלאומית הקיימת, המיוצגת על-ידי בירתה הרשמית של ישראל, ומאתגרת אותה. יתרה מזו, באמצעות ניכוסו של רבין זכתה תל-אביב במידת מה של לגיטימיות בתביעתה להיחשב לבירה ה"אמיתית" של מדינת ישראל, ואילו ירושלים, באי-עשייתה, ויתרה למעשה על תפקידה הסמלי ככזו. אך כל תביעה כזו מצד תל-אביב חייבת עדיין להיות מוגבלת, מפני שהמושא של הנצחה כזו מקפל בתוכו עבר כואב ושנוי מאוד במחלוקת, דבר המקשה מאוד על הפקה של אירוע ממלכתי שידבר לכל אחד. על-אף מאמציהם לא הצליחו

המארגנים של טקסי הזיכרון בתל-אביב למנוע מן הקהל האדיר שנכח בהם להצהיר הצהרות פוליטיות, או למנוע מלאה רבין להעביר מסר שחשף הן את השקפותיה הפוליטיות והן את דעתה על ראש הממשלה שכיהן באותה עת. הרקע של הקונפליקט בחברה הישראלית, שבעטיו בוצע הרצח הטרגי, לא נעלם עדיין. לפיכך, אם נתייחס לתל-אביב כמונחים של בירה, אזי היא בירתו של אותו מחנה פוליטי בישראל שתמך ברבין. ואולם מן הראוי לציין כי שאיפתה של תל-אביב להוות בירה חלופית לא נעצרה ברמת ההנצחה של רצח רבין. עיריית תל-אביב, שנסוגה מארגון עצרת הזיכרון במלאת שנתיים לרצח רבין (נובמבר 1997) שכן תוכני האירוע הפכו לפוליטיים מדי בעבורה, ארגנה חודשים ספורים אחר כך עצרת זיכרון המונית וקונסנזואלית (במסגרת ישראלית-יהודית-ציונית) בערב יום הזיכרון לחללי צה"ל. עצרת זו הפכה למן אותה שנה (1998) למסורת בעיריית תל-אביב, ומהווה אירוע ייחודי המדגיש את מקומה של תל-אביב כבירה ציונית-יהודית. במובן זה, יותר מהנוק שגרם היעדרה של ההנצחה ליצחק רבין בירושלים למעמדה של הבירה הרשמית, הועילה הנצחתו של יצחק רבין בתל-אביב למעמדה של האחרונה כבירה חלופית.

אפשר לומר כי שתי הערים מושכות אליהן ומגדירות שתי זהויות לאומיות נבדלות של היהודים בישראל: את ירושלים אפשר לראות כמייצגת בעיקר את החלק הימני-דתי המתנגד בחריפות למשנתו של רבין; ואילו את תל-אביב כמייצגת את החלק החילוני והשמאלי יותר באוכלוסיית הארץ, שתמך במדיניותו של רבין, בעיקר בהקשר של הסכסוך עם הפלסטינים. ההבדל באופני ההנצחה מדגיש את הפיצול הגובר של ישראל לשני סוגים (לפחות) של חברות נבדלות ביותר המקושרות לשתי בירות מטיפוסים שונים מאוד. ירושלים ותל-אביב אינן רק מסמנות, מבליטות, משקפות ומייצגות את הקונפליקט החברתי, הפוליטי והתרבותי בין החיים הדתיים לחיים החילוניים, בין העבר להווה, בין פרטיקולריזם לבין אוניברסליזם, בין ימין לשמאל; האופנים שבהם כל מרכז עירוני זוכר באופן קיבוצי את האירוע הזה נהפכו לזירה שדרכה זהויות וקונפליקטים חברתיים גדולים יותר מובנים ומוגדרים. אכן, תהליך ההנצחה נהפך לסוכן פעיל המחזיק שתי זהויות נבדלות, שלכל אחת מהן מקום נפרד משלה.

בעודו יושב עמי בבית קפה בירושלים, הביע לפני חבר מועצת עיריית ירושלים את מירורו ואת אכזבתו מהתושבים באזור תל-אביב, ש"ניטשו את עיר הבירה שלהם. אף פעם בחיי לא ראיתי חבורה של עלובי נפש כזו". אנשים "עלובי נפש" אלו לא רק נטשו את הבירה, אלא אף הקנו לעצמם בירה חלופית. אף-על-פי שתוארים שונים של ירושלים ותל-אביב הופיעו בספרות, בסרטים ואף בעיתונים שנים רבות לפני 1995, ואף-על-פי שאיכותה הדו-צורתית של התרבות הישראלית אינה תופעה חדשה, רצח רבין

2. ראו: Garland, d. (1990). *Punishment and Society*. Oxford: Clarendon.

3. ראו: Wagner-Pacifci, R. and Schwartz, B. "The Vietnam Veteran Memorial Commemorating a Difficult Past", *American Journal of Sociology* 97(2), pp. 376-420.

4. ראו: Sturken, M. (1997). *Tangled Memories*. Berkeley: University of California Press.

5. ראו: Wagner-Pacifci and Schwartz, 1991.

6. ראו לציין כי לרוב דרושות לאומות שנים רבות כדי להתגבר על עבר בעייתי. על-פי Wagner-Pacifci and Schwartz, 1991, לארצות-הברית נדרשו שבע שנים כדי להקים מצבת זיכרון למלחמת וייטנאם (1991) וכמעט שישים שנה כדי להקים את מצבת הזיכרון ללינקולן (Schwartz, 1997). ואף לא מדינה אחת בדרום ארצות הברית הקימה עד עתה אנדרטה לכבוד נשיא זה. לאוסטרליה נדרשו יותר מארבעים שנה כדי להקים את האנדרטה נגד המלחמה והפשיזם במרכז וינה (Bunzl, 1995) וברלין נאבקה עדיין על הנצחת השואה (Young, 1993, וסלפטר, 1998).

7. ראו: Schwartz, B. (1997) "Collective Memory and History: How Abraham Lincoln Became a Symbol of Racial Equality". *The Sociological Quarterly* 38(3), pp. 469-495;

8. Bunzl, M. (1995). "On the Politics and Semantics of Austrian Memory", *History and Memory* 7(2), pp. 7-40;

9. Young, J. (1993). *The Texture of Memory*. New Haven: Yale University Press;

10. סלפטר, א' (1998). "מותה של אנדרטה שטרם נולדה", *הארץ*, 2.9.1998, עמ' 11.

11. ראו: Rotenberg, R. (1996). "Metropolitan Spaces" *City and Society*, pp. 5-14.

12. ראו משרד התיירות (1997). תל-אביב.

13. פלטי, מ', ושחורי, ד' (1998). "שי בוק התקשר לדנה אינטרנשוונל ובירכה אישית בסם ראש הממשלה", *הארץ*, 12.5.1998, עמ' 3א.

14. ראו: Schememann, S. (1997). "What's Doing in Tel Aviv", *The New York Times*, December 21, pp. 12.

15. לאמיתו של דבר, תל-אביב, שהוקמה רק לפני כשעשים שנים על גבי חול וכמה חורבות עתיקות, אינה נושאת בוטל ההיסטוריה הרובץ על ירושלים.

16. דו-אמן (1998). תוכנית הפסטיבל דו-אמן, *מעריב*, 15.3.1998, עמ' 1-24.

17. ראו חזן, ח' (1993). "כך היינו", בתוך: דוד נחמיאס וגילה מנחם (עורכים), *מחקרי תל-אביב-יפו*, רמות, תל-אביב, עמ' 261-279.

18. ראו גורביץ, ז', וארן, ג' (1991). "על המקום", *אלפיים*, 4, עמ' 9-44.

19. ראו לדוגמה בילר, י', ובן-ארי, א' (1996). "יקדוש בצמתי משמעות: על המיתופיקציה של הבאבא סאלי", בתוך: אוחנה, ד', וויטריד, רייס (עורכים), *מיתוס וזיכרון*, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 290-303.

20. ראו רוזנבלום, ד' (1996). *תוגת הישראליות*, עם עובד, תל-אביב.

21. ראו רוזנבלום, 1996.

22. ראו: Suttles, G. D. (1984). "The Cumulative Texture of Local Urban Culture", *American Journal of Sociology* 90(2), pp. 283-304.

23. 14% הנותרים בתל-אביב ו-2% הנותרים בירושלים לומדים בבתי ספר מיוחדים לילדים מוגבלים.

והנצחתו הציבורית עיגנו את השסעים הללו מבחינה מרחבית. לקולקטיבים השונים המגבשים את זהותם העניקה הנצחתו של רבין מרחב שאותו הם מקדשים ואילו הם באים ברגעים סימבוליים (למשל, מותו של חוסיין מלך ירדן, ניצחון ברק בבחירות 1999). לאחר הרצח, מה שהיה אולי מוגבל עד כה לתחומי הספרות, הקולנוע ותוצרי תרבות אחרים, נהפך לחלק בלתי נפרד מהשיח ומהפרקטיקה הציבוריים. ירושלים ותל-אביב נהפכו למסמנות של הקונפליקט סביב הזהות הלאומית.

אף-על-פי שראש הממשלה דאז, בנימין נתניהו, השתתף בטקס הרשמי בחלקת הקבר של רבין בנובמבר 1996, הוא נתקל בהתנגדות מצד משפחת רבין ומצד תומכים פוליטיים כאשר הביע רצון להניח פרחים על האנדרטה של רבין בתל-אביב בספטמבר 1997. אנשים איימו לערוך הפגנות נגדו, ואלמנתו של רבין כינתה את ביקורו "צביעות ותרגיל ביחסי ציבור", מכיוון שהיה מעורב במסע ההסתה שהוביל לרצח בעלה.³⁸ בריאיון שננתה באותו יום ברדיו הוסיפה ואמרה כי מה ש"אני לא יכולה לעשות בירושלים, אני יכולה לעשות בתל-אביב, מכיוון שירושלים אינה הטריטוריה שלי". תל-אביב איננה אולי הטריטוריה הפרטית של משפחת רבין (כפי שהוכיח המשא ומתן על הטקסט שהופיע על האנדרטה בתל-אביב), ואולם אחד מחברי מועצת העיר ירושלים הצהיר גלויות: "ירושלים רצחה את רבין, ותל-אביב הנציתה אותו". בעצב הוסיף מאוחר יותר את המילים: "רבין שייך לתל-אביב, הוא לא שייך לירושלים" (ריאיון, 10.7.1998).

רצח רבין ומשמעותו הפוליטית אכן נוכחים בתל-אביב ונעדרים מירושלים. יותר מכך, גופתו של רבין טמונה בהר הרצל, אך נשמתו נחה בתל-אביב. חלוקה זו מדגישה את העובדה ששתי זהויות לאומיות נבדלות ומתחרות שוכנות בשני מרכזים עירוניים נבדלים שלא רק מסמנים ומייצגים את הפולריזציה של החברה הישראלית, אלא הפכו לסוכנים פעילים בתחום זה.

הערות

1. הפלסטינים אזרחי ישראל, המהווים כ-20% מהאוכלוסייה, מודרים במידה רבה מדיון זה בשל סיבות היסטוריות ופוליטיות מורכבות שהן מעבר לגבולות מאמר זה. לדיון נוסף בסוגיית מקומם ומיקומם של הפלסטינים אזרחי ישראל ראו למשל:
Rosenhek, Z. (1998). "New Developments in the Sociology of Palestinian Citizens of Israel: An Analytical Review", *Ethnic and Racial Studies* 21(3), pp. 558-578;
Peled, Y. (1992). "Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship". *American Political Science Review* 86(2), pp. 432-443.

בהקשר של רצח רבין ראו אלאור, ת' (1998). *בפסח הבא: נשים ואוריינות בציונות הדתית*, עם עובד, תל-אביב.

19. ראו שנתון סטטיסטי של ירושלים (1996). מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים; שנתון סטטיסטי של תל-אביב (1996). המכון לחקר החברה והכלכלה, תל-אביב.
20. עד לפני שנים ספורות נתפס אולמרט כליברלי, בעוד שמילוא נתפס כמי שדוגל בקו נוקשה שאף התסי את הציבור נגד תנועת 'שלום עשירי'.
21. ראו: Spillman, L. (1997). *Nation and Commemoration*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. ראו: Spillman, L. (1994). "Imagining Community and Hoping for Recognition: Bicentennial Celebrations in 1976 and 1988," *Qualitative Sociology* 17(1), pp. 3–28;
- Shils E. (1975). *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago: University of Chicago Press;
- Durkheim, E. (1965 [1915]). *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York: The Free Press;
- Bellah, R. (1968). "Civil Religion in America", in McLoughlin, W.G and Bellah R. (eds.), *Religion in America*. Boston: Beacon Press, pp. 3–23.
23. ראו: Schwartz, B. (1996). "Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II". *American Sociological Review* 61, pp. 908–927.
- ראו גם: Zalizer, B. (1992) *Covering the Body*. Chicago: The University of Chicago Press;
- Zerubavel, Y. (1995). *Recovered Roots*. Chicago: The University of Chicago Press.
24. ראו Spillman, 1997.
25. ראו: Hayden, D. (1995). *The Power of Place*. Cambridge, MA: MIT Press.
26. ראו: Berdoulay, V (1989). "Place, Meaning, and Discourse in French Language Geography", in Agnew, J. A. and Duncan J. S. (eds.), *The Power of Place*. Boston: Hyman, pp. 124–139.
27. ראו: Lefebvre, H. (1991 [1974]). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
28. ראו: רדברג, אי ווליגר, אי (1997). "בדרך לקדנציה נוספת", *מי האתון* 1, עמ' 12–13.
29. ראו: Handelman, D. (1990). *Models and Mirrors*. Cambridge: Cambridge University Press.
30. בין יוצאי הדופן היו דוד בן-גוריון, שביקש להיקבר בגב; משה שרת, שביקש להיקבר בבית הקברות "טרומפלדור" בתל-אביב, ומנחם בגין, שביקש להיקבר בהר הזיתים בירושלים.
31. ראו פלוצקר, סי (1995). "לכו ליכיר רבין": צעירים מדברים שם עברית אחרת", *ידיעות אחרונות*, 8.11.1995, עמ' 1.
32. ראו: Azaryahu, M. (1996). "The Spontaneous Formation of Memorial Space", *Area* 28(4), pp. 501–513.
33. מספר הנוכחים בעצרות ובהפגנות בכיכר רבין (כיכר מלכי ישראל) הוא נושא הנתון ללא מעט ויכוחים. בשל החשיבות הפוליטית המיוחדת למספר הנוכחים נמנעת המשטרה כבר כמה שנים ממתן הערכות מסוג זה, ולהערכות המארגנים של ההפגנות מתייחסים בחשדנות מובנת. עם זאת, התגבשה עם השנים הסכמה באשר ל"ציוני הדרך" של ההפגנות המחזיקות בשיא הנוכחות בכיכר וברחובות הסמוכים לה, ראו צינלמן, ע' (2000). "כמה אנשים באמת נכנסים בכיכר רבין", *הארץ*, 20.7.2000, עמ' 5א.
34. ראו Wagner-Pacifci and Schwartz, 1991.
35. ראו Schwartz, 1996.

36. ראו חן, מי (2000). "משמרות השלום והדמוקרטיה, ארבעה בנובמבר 1995": קורות ארגון מחאה, רמות ואוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
37. אייכנר, אי (1995). "הצעות: כביס מס' 1 ייקרא יכביש רבין", *ידיעות אחרונות*, 11.11.1995, עמ' 18.
38. צפרוני, שי (1997). "ילאה רבין ניסתה למנוע את נתיניה מלהניח פרחים על האנדרטה לזכר רבין", *הארץ*, 16.9.1997, עמ' 7א.